

**КРАЇНСЬКА МОВА
І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ**

«Кого ми вважаємо героєм нашого часу?», «Не завойовниками, а друзями приходили ми до народів... Шлях наших армій не був позначений ні шибеницями, ні концтаборами, ні фабриками смерті», «Шура не хотіла хапати уламків щастя. Вона прагнула повного щастя, великого, красивого» («Прапорonoсці» О. Гончара), «Мій улюблений герой у житті і в літературі» та ін.

Урізноманітнення методів і прийомів навчально-виховної роботи під час вивчення великих прозових творів, широке застосування творчих самостійних учнівських робіт, активізація позакласної роботи з літератури посилюють виховання в учнів любові до художнього слова, сприяють піднесенню ефективності викладання літератури в школі.

Н. Т. РУДИК

Неподільність навчання і виховання

Питання єдності навчання і виховання — не нове. Давно відомий дидактичний принцип: навчаючи — виховуй, виховуючи — навчай. Та в наші дні це питання набуває особливої актуальності. Школа повинна готувати людей всебічно освічених, гідних величної епохи. Адже «віку мінятися — тільки з людиною», — як влучно сказав П. Тичина.

Майстерно і повно використовуючи всі можливості свого предмета, вчитель-словесник може озброїти учнів глибокими знаннями, а також багато чого зробити у формуванні їхнього світогляду, моральних принципів і норм поведінки.

Вивчення літератури в старших класах школи робітничої молоді я будую на основі читання художнього тексту і виконання учнями різних видів самостійної роботи. Я прагну пробудити думку учнів, захожую їх висловлювати свої міркування, роздуми з тим, щоб у них вироблялися власні переконання. Адже в основному завдяки самостійній творчій роботі, критичному засвоєнню вироблених людством знань у школярів виховуються комуністичні погляди.

На прикладі вивчення повісті М. М. Коцюбинського «Fata morgana» хочу показати, як я організую роботу над твором, щоб досягти поставленої мети. «Fata morgana» — чудовий твір, який дає можливість учителеві поглибити знання учнів, виховати в них прекрасні моральні якості. Багато учнів прочитали цей твір раніше, дехто бачив фільм «Кривавий світанок», поставлений за повістю. В пам'яті учнів залишився нескладний сюжет, тема, деякі образи, і декому з них здається, що він уже знає цей твір і нічого нового на уроках не здобуває.

Тим часом вивчення повісті «Fata morgana» повинно всебічно збагатити наших учнів: навчити, виховати, принести естетичну насолоду. Для цього треба, щоб твір постав перед ними в усій своїй неповторній красі і силі. Цього не можна ні переказати, ні вичитати з підручника. Це може дати тільки читання твору. Тому основним у вивченні повісті в 10 класі я вважаю опрацювання її тексту.

У вступному коментарі на першому уроці розповідаю про створення повісті, розкриваю перед учнями велике значення для письменника творів Маркса, Енгельса і, особливо, Леніна, які він вивчав, коли збирався працювати над другою частиною твору. Це допомогло йому розібратись у складності класової боротьби, виділити типове, характерне з життєвих фактів, спостережень і подати його у світлі марксистського вчення.

Після цього читаємо твір. У школі працюючої молоді на вивчення повісті відводиться 5—6 уроків. Цей час я прагну витратити максимально на читання і виконання учнями різних самостійних робіт.

Весь твір прочитати у класі не можна, тому я виділяю окремі розділи для колективного (всім класом) та індивідуального чи групового читання з наступним коментуванням: «Андрій поспішав додому», «Ну, дав бог неділю», «Було якесь свято», «На покрову повернув Прокіп», «Ідуть дощі» (з першої частини); «Тепер для Маланки настали кращі часи», «Мамо, що я вам скажу», «Економ світить до пана чолом», «Збирали пізні гречки», «Теплий туман слався по полю», «Вітер скакав з розгону», «Призначено було зійтись на майдані», «Гола земля, бита крилами вітру», «Маланка ледве допхалась до своєї халупки» (з другої частини).

Читаючи і коментуючи ті розділи з першої частини твору, в яких автор знайомить нас з головними персонажами, записуємо в робочі зошити чи підкреслюємо влучні вирази, характеристики, майстерні словесні образи. На наступному уроці учні, невеликими групами чи індивідуально, читають визначені мною уривки і опрацьовують за певним планом, наприклад:

1. Події і явища. 2. Образи, вчинки, думки, мрії. 3. Засоби творення образів: авторська характеристика, мова персонажа, внутрішні монологи (саморозкриття), діалоги, полілоги. 4. Засоби художньої майстерності, риси індивідуального стилю. 5. Що сподобалось вам у цьому розділі, чим ви вражені?

На третьому уроці десятикласники за моїм завданням пишуть переказ опрацьованого ними на попередньому уроці розділу з урахуванням плану-запитань. Це своєрідний переказ-роздум, часто близький до тексту (я дозволяю користуватись твором), в якому учень, відповідаючи на запитання, висловлює власні міркування, що виникли в нього під час читання.

На четвертому уроці всім класом читаємо ті розділи твору, які мають композиційне та історико-пізнавальне значення. Це стосується другої частини повісті, де автор майстерно показав, як думки і прагнення трудящих, що в першій частині виявлялися в їхніх настроях, перетворилися в дію і стали грізною силою, що спалахнула червоною загровою в буремні дні революції.

Під час читання інколи складаємо плани окремих розділів — звичайні або цитатні. Наприклад, до розділу «Конфіскація маєтку»: 1. Збір селян на майдані. 2. У панському маєтку. 3. «Панський маєток перейшов до народу». 4. Обрання правління. 5. «Ніхто так не дбав про «народне добро», як Прокіп». 6. Мрії Прокопа: «Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали».

Така робота над текстом і виконання різноманітних самостійних робіт дали багато учням для розуміння теми, ідеї твору, його образів. Та слід ці живі враження від твору привести в систему, перетворити їх у міцні знання тієї епохи, подій і людського колективу, а естетичні враження і високе задоволення від ідейно-художніх достоїнств повісті перетворити у морально-етичні переконання. Для такої роботи я відводжу останні два — 5 і 6 — уроки і проводжу їх здебільшого методом бесіди.

Першу половину п'ятого уроку учні працюють над підручником. Поділені на невеликі групи, вони знайомляться з характеристикою образів, поданою в підручнику, а потім беруть участь у бесіді, присвяченій аналізу їх. При цьому учні використовують власні враження, виписки з тексту — весь матеріал, здобутий під час читання і самостійної роботи над твором.

Після цього учні спроможні будуть виконати домашні письмові

завдання — написати твір на одну з таких тем: «Повість «Fata morgana» — епопея про революційний рух на селі в 1905 р.», «Втілення ідеї повісті «Fata morgana» в образі Марка Гуші», «Чим близькі нам образи революційної молоді?», «Які почуття викликають образи Маланки та Андрія?», «Як я ставлюся до Хоми Гудзя?», «В чому майстерність змалювання середняка і куркуля?», «Мої роздуми над повістю Коцюбинського «Fata morgana».

Процес роботи над твором — коментоване читання, обговорення, виписування, підкреслювання, бесіди, перекази й твори — показав, що повість всебічно збагатила учнів. Здобуті на уроках історії наукові формулювання й твердження про події 1905 р. тепер наповнились конкретним, живим змістом.

Учні естетично сприйняли твір, пережили всі події разом з персонажами повісті. Тому так співчутливо лилась учнівська розповідь про подружжя Воликів, яке не могло розібратися в плині незрозумілих для них подій і явищ і жили сподіваннями, що «прийде коза до воза». Учні зрозуміли фанатичне прагнення Маланки, вічної наймички, до власного клаттика землі. Маланка для них стала втіленням тих роботящих рук, яким Шевченко провіщав «посіяне жать». Вони зрозуміли, чому Коцюбинський саме устами Маланки склав гімн рідній землі: «Яка ти розкішна, земле. Весело засівать тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчать квітами. Весело обробляти тебе». І коли учні, скеровані моїми запитаннями, шукають в образі Маланки, цієї знедоленої жінки, яка завершує галерею жіночих образів класичної літератури, ті ознаки, що роблять цей образ для нас принагідним і потрібним, то вони називають насамперед незгасну любов до праці і радість від праці. Тільки в мріях, відірвавшись від сумної, безпросвітної дійсності, Маланка була щасливою, відчувала себе справжньою людиною. Тоді приходило до неї відчуття краси життя. Тут учні наводять рядки, якими письменник підкреслює її стан: «Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи на сінокосі, співало, врешті, серце, повне надій».

Цей же гуманістичний принцип письменника — боротися за право бути людиною — учні помічають і в змалюванні образів Андрія Волика та Хоми Гудзя.

Спочатку образ Андрія Волика учнів нічим не приваблює. Вони не поділяють його ненависті до землі, яка розкривається в суперечці з Маланкою. Його «тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю!» неприємно їх вражає; їм здається, що він ледар. Та скеровані моїми запитаннями, учні знаходять такі слова Андрія: «Велике щастя — латочка землі!.. Крутиться один з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!.. От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощ. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші...». Прочитавши їх, десятикласники починають розуміти, що перед нами не нероба, не ледащо, а сільський пролетар, наймит, що зневіривсь у можливості достатку від праці на землі, бо вона «витягла з нього усі сили і пустила на старість голого».

Він не хоче бути жебраком, попихачем, рабом, — він хоче бути людиною. І йому здається, що це право називатися людиною принесе йому фабрика. Учні бачать: як Маланка живе мрією про землю, так Андрія живить думка про фабрику. Він хоче заробити собі звання людини в праці на фабриці. І учні роблять правильний висновок: і цей знівечений злиднями та нестатками бідак — «каліка-журавель» — шукає в праці порятунку і ствердження себе як людини.

Інша справа, йдуть далі у своїх міркуваннях учні, що він, як і Маланка, помиляється: адже світогляд обох їх був обмежений, і це

пояснюється історичними умовами. Саме вони роблять важливе для себе відкриття: Коцюбинський, великий гуманіст і революціонер, озброєний вченням Маркса і Леніна, бачив далеко далі і глибше своїх героїв. Він знав, що прагнення і сподівання Маланки та Андрія — бути людиною в умовах капіталізму — мрія нездійсненна, це — «фата моргана», «марево, що помануло й щезло». Тому таким трагізмом пройняті персоніфіковані пейзажі — кінцівки I і II частин твору. Учні наводять їх саме в зв'язку з аналізом образів Андрія і Маланки як голосіння по їх нездійснених мріях.

Велику пізнавальну і виховну силу має образ Хоми Гудзя, змалюваний письменником з великою симпатією і проникливістю. Цей образ важливий викликом нових, інших почуттів і переконань у наших учнів. Образ Хоми ми розглядаємо в зіставленні з образом Андрія. Такий прийом підказаний самою композицією твору: адже ці образи, так би мовити, саморозкриваються в своєрідному монологічно-діалогічному двобої. Зіставляючи ці образи, учні легко роблять висновок, що Хома більш свідомий, він бачить далі Андрія. Він не має ілюзій про дружбу експлуататорів і експлуатованих. Сильний своїм гнівом і запереченням світу експлуатації, Хома вражає жорстокою правдою і гіркотою своїх прокльонів: «Таку злість в собі почуваю, аж душа пашисть... як запече, як запече — так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялося, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...» Учні правильно зауважують, що це пристрасне обвинувачення суспільного ладу, цей вибух нестримного гніву ріднить Хому з його попередниками: Яремою, Варнаком, Чіпкою. Спостереження над тонким і глибоким змалюванням образу Хоми в Коцюбинського показують, що автор не тільки співчуває своєму героєві, а й доводить законність його гніву і закономірність його дій.

На моє запитання, чому ж автор співчуває цьому палієві, на якій підставі він виправдовує бунтаря з його гаслом: «бити і палити», учні знаходять відповідь у гнівних словах самого Хоми. І тут той же гуманістичний принцип: бунт раба, який хоче стати справжньою людиною, але свідомий того, що звичайне людське щастя з родинними втіхами, з жіночою любов'ю і дітьми ніколи вже не усміхнеться йому. На відміну від Маланки і Андрія Хома знає винуватців свого лиха.

Образ Хоми і тепер пробуджує у наших учнів ненависть до людей, що ведуть паразитичний спосіб життя, що будують свій добробут на горі і стражданнях інших.

Таку ж функцію — пізнання світу і виховання — виконують образи куркулів, зокрема Підпари, а почасти й середняка Панаса Кандзюби. Ці люди, огидні своїми морально-етичними принципами, викликають у наших учнів огиду до всього потворного, антилюдського.

Особливо цікаво й жваво проходить бесіда про образи революційної молоді. З написаних переказів і творів, з усних виступів стає ясно, що юнаків і дівчат найбільше приваблюють образи Марка Гуші, Гафійки і Прокопа Кандзюби. Це й зрозуміло. Якщо образи класових ворогів, їхній спосіб життя викликають ненависть і виховують непримирненість до зла, несправедливості, а образи Маланки, Андрія і Хоми Гудзя — глибоке співчуття і жаль за марно втраченим життям, нездійсненими мріями про людське щастя, про улюблену працю, то образи революційної молоді справляють на юнаків і дівчат інший вплив. Вони допомагають глибоко усвідомити марксистське твердження: революційна ідея, оволодівши свідомістю мас, перетворюється в матеріальну силу.

Учні підкреслюють особливе значення образу Марка Гуші.

Глибоко прокоментувавши текст повісті, учні роблять правильний висновок: це керівник і організатор народних мас, в його образі втілено ідею керівної ролі робітничого класу в революції 1905 р. З цього погляду пізнавальне значення образу Марка Гуші незаперечне. З історії СРСР десятикласники знають про гегемонію пролетаріату в революції 1905 р. Тепер же ця наукова істина підтвердилась у їхній свідомості конкретним літературним фактом.

Аналіз образів Прокопа Кандзюби і Гафійки поглиблює розуміння організуючої ролі Марка Гуші і показує те селянство, на яке опирався робітничий клас у своїх революційних діях. Учні стверджують, що Прокіп — не наймит, але він з тих селян, яких в умовах імперіалізму не може прогодувати «латочка землі», і він іде в світ і надивляється там на людську біду, на «світове горе»: «Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим». Скільки справжнього болю за людину бринить у цих скаргах, позначених глибокою народною образністю. В образі Прокопа Кандзюби учні побачили тих селян, які, окрилені революційною ідеєю, пішли за пролетаріатом на завоювання нового світу. Нове для Прокопа учні знайшли в творчій натхненній праці, але вже не на себе тільки, як у Маланки, а для громади. Учні згадують тут Чіпку, який теж хотів служити громаді, працювати для людей. Не довелося Чіпці здійснити свої мрії — ступив він на неправильний шлях. А от Прокіп відчув радість від служіння людям.

У класі звучать прекрасні слова уривка «Ніхто так не дбав про «народне добро», як Прокіп», в якому з великою переконливістю автор показав творчу силу розкутого народу-велетня.

З захопленням говорять учні і про Гафійку. Вона не схожа на традиційні образи української селянської дівчини, змальовані в літературі до Коцюбинського. Подих нового часу — епохи пролетарських революцій — позначився на думках і поведінці цієї наймички, любовно змальнованої письменником.

У бесідах і творах учні висловили своє захоплення цією розумною і цілеспрямованою, гордою і скромною, наполегливою і вірною дівчиною. Десятикласники добре зрозуміли, що повно виявити ці риси характеру допомогла саме революційна ситуація, яка пробудила до дії творчі сили трудового народу. Гафійка завжди поруч з Марком і Прокопом.

Величезне виховне значення образів революційної молоді. Вони насамперед постають перед учнями як яскраве і переконливе втілення високої свідомості громадянського обов'язку.

Учні наводять зразки самовідданої праці Марка, Гафійки, Прокопа на благо свого народу, повне злиття їхніх особистих інтересів з громадськими. Ці молоді люди повністю поринули в революційну боротьбу, вони докладають багато сил, щоб скерувати розбурхані народні сили в річище організованої боротьби, щоб виховати в народі почуття колективізму, дружби і єдності. Чистотою і ширістю особистих взаємин, сумлінним ставленням до обов'язків вони благотворно впливають на громаду. Через те образи революційної молоді твору виховують у наших учнів волю і прагнення до самовідданої праці задля втілення прекрасних мрій у дійсність.

Кращі риси нової людини комуністичного суспільства виховує у нашої молоді краса взаємин Марка і Гафійки. Ці молоді люди кохають один одного. Кохання виникає і зміцнюється у вирі революційної боротьби і тим воно стає ще прекраснішим. Учні бачать, скільки мужності й ніжності, глибини і сили в такому почутті. Про це свідчать красиві й проникливі слова — роздуми Гафійки після того, як її коха-

ного було заарештовано: «Коли б знала — куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу...» Учні підкреслюють, що вірність Маркові для Гафійки означає вірність революційним ідеям: «Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіяв милого словом...»

...Лунають останні слова повісті про тріпотливі золоті зорі у високому небі. Вони уособлюють золоті мрії Гафійки, яким судилося здійснитися, бо вони не «фата моргана» Маланки і Андрія. Більше того, у реальне здійснення цих мрій вірив сам Коцюбинський. Мабуть, тому й залишилися Марко і Гафійка живими — для продовження революційної боротьби, для звершень мрій і сподівань трудового народу.

Прочитана і вивчена у такий спосіб повість багато дала нашим учням. Вони зрозуміли епоху, живими стали для них змальовані у ній люди. Особливо учні полюбили революційну молодь, яка своїми моральними якостями така близька нашому сучасникові. Своїми пориваннями Марко, Гафійка, Прокіп повернуті до нас і допомагають нам у будівництві омріяного ними суспільства.

Г. К. БОГОЛІБ, І. В. ЯЦУК
(Дніпродзержинськ)

Міжпредметні зв'язки при підготовці учнів до письмових робіт

У цій статті ми хочемо поділитися досвідом проведення учнівських творів на історичні теми, які пишемо, починаючи з 8 класу. У цьому класі учні тільки переказують окремі історичні епізоди, про які вони довідалися на уроках історії; у них виходить щось середнє між переказом і твором. У старших же класах робота ускладнюється: тут на уроці історії при вивченні програмного матеріалу вчитель детально висвітлює якесь питання вітчизняної історії, а потім словесник пропонує школярам написати твір на тему, безпосередньо зв'язану з цими подіями. Хоч на перший погляд може здатися, що, запроваджуючи роботи на такі теми, ми тим самим знеособлюємо самостійну творчість старшокласників. Проте це не так: подібного характеру роботи — теж творчість: учні не тільки переказують почуте на уроці, а й осмислюють те, що вони знайшли в історичному музеї, довідалися від старих комуністів — ветеранів революції тощо.

Ось кілька прикладів. І у 8 і в 10 класах вивчається тема «Громадянська війна та іноземна інтервенція». Всім учителям історії добре відомо, як глибоко хвилює підлітків героїка величної боротьби, особливо зараз, коли, після ліквідації культу особи Сталіна, восьмикласники вперше дізнаються про нових і нових безстрашних героїв революції та громадянської війни. Яким вогнем спалахують їхні очі, коли вони вперше чують поряд з іменами Чапаєва і Щорса прізвища В. К. Блюхера, М. М. Тухачевського, Г. Д. Гая, В. М. Примакова, І. Ф. Федька, І. П. Уборевича та багатьох тих героїв, про загибель яких довідалися тільки після XX і XXII з'їздів КПРС. Героїчні подвиги цих лицарів революції, героїв громадянської війни є чудовим матеріалом для комуністичного виховання учнівської молоді.

Так, у минулому навчальному році ми запропонували восьмикласникам написати твір на тему «Перший орденоносець». Матеріалом для роботи послужив один із найбільш драматичних епізодів громадянської